

УДК 340.123Пахман(092)

В. А. Греченко

ПРОФЕСОР С. В. ПАХМАН: ЖИТТЯ В НАУЦІ ТА НАУКА В ЖИТТІ

Розглянуто основні етапи наукової діяльності юриста С. В. Пахмана. Досліджено його внесок в розробку різних аспектів історії та теорії права.

Ключові слова: С. В. Пахман, Харківський університет, історія права, Руська Правда.

Семен Вікентійович Пахман (1825–1910) – видатний юрист другої половини XIX – початку XX ст. – народився в Одесі, жив та працював в Одесі, Харкові, Москві, Казані, Петербурзі. Він зробив значний внесок в розробку як теорії, так і історії права, викладання правових дисциплін.

Теоретичні та історичні погляди С. В. Пахмана досліджували А. Х. Гольмстейн, М. А. Гредескул, Г. Ф. Шершеневич, С. О. Пяткіна, В. Д. Зорькін, Т. Ю. Амплеева, Є. М. Дербін та інші, але в їх публікаціях мова йшла лише про окремі аспекти праць С. В. Пахмана. Виходячи з цього, у даному випадку автор поставив за мету дослідження основних теоретичних поглядів С. В. Пахмана, а також його внеску в розробку питань історії держави та права Київської Русі.

С. В. Пахман вчився спочатку в гімназії при Рішельєвському ліцеї, потім на юридичному відділенні ліцею (1840–1843) в Одесі і в Московському університеті (1843–1845), після закінчення якого був викладачем законознавства і латинської мови в Тульській гімназії (1846–1848), потім ад'юнктом по кафедрі енциклопедії і історії правознавства в Рішельєвському ліцеї. У 1851 р., після складання в Московському університеті іспиту на ступінь магістра цивільного права, він захистив дисертацію «О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии», а в 1852 р. отримав кафедру законів державного благоустрою (поліцейського права) в Казанському

університеті і ступінь доктора юридичних наук. У 1859 р. перейшов до Харківського університету, спочатку був призначений ординарним професором по кафедрі поліцейського права, а потім в 1862 р. перейшов на кафедру цивільного права, продовжуючи, проте, викладання права поліцейського [1, с. 197]. У 1866 р. він був запрошений на кафедру цивільного права і судочинства Петербурзького університету, яку і обіймав до 1876 р. До цього, в 1873 р. був обраний деканом юридичного факультету. У 1879 р. за твір «Обычное гражданское право в России» (2 томи: 1877 і 1879 рр.) удостоєний повної премії імені графа Сперанського. Ці гроші (6000 руб.) С. В. Пахман пожертвував Петербурзькому університету для встановлення стипендії його імені для студентів, що виявили особливі успіхи з цивільного права. С. В. Пахман був одним із засновників Петербурзького юридичного товариства. У 1882 р. призначений сенатором. П'ять університетів надали С. В. Пахману дипломи на звання почесного члена: Санкт-Петербурзький, Казанський, Харківський, Св. Володимира в Києві і Новоросійський [1, с. 198]. С. В. Пахман був похований на Нікольському кладовищі Александро-Невської лаври [2].

Якщо характеризувати суть теоретичних поглядів С. В. Пахмана, – то слід відзначити, що він був яскравим представником юридичного позитивізму. Його зусиллями, а також таких учених, як Є. В. Васьковський, Д. Д. Грім, М. І. Палієнко, Г. Ф. Шершеневич та інших юридичний позитивізм в Росії став пануючим напрямом в загальній теорії права і в галузевих юридичних дисциплінах, в першу чергу, в цивілістиці [3, с. 3].

У своїх роботах С. В. Пахман виступає як послідовний і переконаний представник формально логічної догматичної юриспруденції. Одна з основних рис юридичного позитивізму полягає в тому, що наука права фактично зводиться до юридичного догматизму. Соціологічний, етичний та інші підходи до права в принципі не заперечувалися цим напрямом, але вони при цьому або виводились взагалі за рамки юридичної науки, або вважалися дисциплінами вторинного і прикладного характеру. У вітчизняній науці цю точку зору одним з перших обґрунтував саме С. В. Пахман [4, с. 40]. Спробу розробити «синтетичну» теорію права і вийти за рамки формально-догматичного узагальнення, зв'язати право з його соціальним змістом і на основі цього дати поняття права як

соціального явища в контексті інших явищ, С. В. Пахман вважав посяганням на чистоту юриспруденції як науки «догматико-систематичної», прагненням позбавити юриспруденцію «значення науки і права на самостійне існування» [5, с. 13, 19]. С. В. Пахман виходив з протиставлення двох за їх змістом і завданнями теорій права (наук про право): по-перше, так званої «побутової», або «історико-філософської», і, по-друге, «юридичної теорії», «юридичної науки у власному сенсі», «юриспруденції як самостійної науки» [5, с. 20, 24, 25, 43, 50–51, 66–67]. С. В. Пахман не заперечує, що право тісно пов'язане з інтересами і потребами, які воно захищає і охороняє; що право виступає як один із засобів для досягнення тих або інших життєвих цілей. Але ці життєві стосунки, інтереси, цілі і т. п. – усе це, на його думку, є лише «зовнішньою» стороною права, фактичним життєвим ґрунтом, на якому воно існує. Вивчення цих «зовнішніх» аспектів і складає завдання «побутової» теорії права, стверджував С. В. Пахман [5, с. 21, 25, 43.]

Отже, С. В. Пахман відстоює два взаємопов'язані і характерні для юридичного позитивізму положення: формалістичне поняття права і обмеження юриспруденції формально-догматичними завданнями дослідження [4, с. 41].

Розглядаючи співвідношення цивільного права і торгового Пахман приходить до висновку про необхідність злиття цих двох компонентів приватного права. «До складу цивільного уложення повинне входити не тільки майнове, але і особисте право, і притому не лише сімейне, але загальне право осіб...», – писав він [6, с. 207].

Загальні теоретичні переконання Пахмана були піддані серйозній науковій критиці в роботі С. А. Муромцева «Что такое догма права?». Заперечуючи Пахману, Муромцев спробував роз'яснити відмінність, існуючу між науковими законами і правовими принципами [7, с. 207].

Жваву полеміку викликала і книга С. В. Пахмана «История кодификации гражданского права» в 2-х томах, перший з яких був присвячений, в основному, кодифікації в державах Заходу і Росії до 1826 р., а другий – російській кодифікації з 1826 р. та місцевим законам, в тому числі, в губерніях Чернігівській та Полтавській [8]. Ця робота викликала спочатку дуже схвальну реакцію в пресі. В рецензіях відзначалося, що цей твір не має нічого подібного навіть в західній літературі, що його чекає величезне значення в теоретичній

і практичній сферах [9]. Але були висловлені й інші думки. Сувору критику зустрів твір Пахмана з боку професора В. І. Сергеевича [10]. Відкинувши всяку наукову цінність у викладі Пахманом змісту Зводу, Сергеевич вказує, що ті порівняно небагато сторінок, які присвячені опису складу різних законодавчих комісій і зовнішнього ходу їх робіт, могли б мати наукове значення, якби належали перу Пахмана, «але, на жаль, вони написані не автором», «особисто авторові належать тільки помилки, що свідчать про крайню недбалість, з якою ці виписки робилися» [11, с. 463].

У 1877–1879 рр. С. В. Пахман опублікував великий двотомний твір «Обычное гражданское право в России». Звертає на себе увагу систематизація матеріалу, зроблена Пахманом, яка полягає в розподілі його за відділами, прийнятими для викладу цивільного права. Тобто за речовим і зобов'язальним правом йде сімейне і спадкове, – бракує тільки загальної частини. Проте фахівці відзначали й недоліки видання. Пахман зробив спробу укласти усе звичаєве російське право в рамки системи, виробленої на ґрунті римського права. Можливість систематичного викладу російського звичаєвого права тим більше сумнівна, що не існує загальних звичаїв, а є тільки місцеві – зазначав рецензент книги Г. Ф. Шершеневич [9].

Аналізуючи історичні погляди С. В. Пахмана, слід відзначити, що в своїй магістерській дисертації («О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии» – М., 1851) він не виходив за рамки родової теорії [12, с. 57–58] в інтерпретації К. Д. Кавеліна. «Теорія родового побуту» була обґрунтована Й. Ф. Г. Еверсом в його монографічному дослідженні «Древнейшее право русов в его историческом развитии» (1826).

Коротко «теорію родового побуту» Еверс виклав так: людське суспільство «розвивається з сім'ї на чолі з хазяїном будинку до роду із старійшиною, до племені з вождем і, нарешті, до народності з правителем» [13, с. 6]. «Нова держава в первинному своєму стані, – писав Еверс, – є не що інше, як з'єднання багатьох великих родів, а новий володар не що інше, як верховний патріарх. Влаштування і управління держави є правління великим сімейством – єдиний зразок, який мали на увазі люди, що вступали в нове велике суспільство» [14].

К. Д. Кавелін конкретизував цю теорію, підкресливши, що на початковому етапі розвитку слов'ян спостерігається панування

родового побуту «під управлінням старшого народженням і літами». З розмноженням споріднених ліній, коли старшинство «неможливо було визначити, – стали обирати старійшин». Вони виконували, головним чином, судові і військові функції, а загальне управління перейшло до рук вічових зборів. Проте взаємні розбрати, такі властиві кровно-спорідненим стосункам не дозволяли «розвинути громадський дух і громадянські добродетелі». Тому «за закликом союзних племен з'являється на Русі войовнича дружина, під проводом вождів, яких наші предки по-своєму називають князями». Вони утворюють «сильну, велику державу; але устрій його носить на собі неслов'янський відбиток; здається, воно було феодальне» [15, с. 24–28].

Таким чином, погляд К. Д. Кавеліна на становище і розвиток інституту князівської влади в Давній Русі виявляється майже цілком подібним до концепції С. М. Соловйова. Виняток становить лише схема переходу від родових стосунків до державних. К. Д. Кавелін уводив у неї самостійний проміжний етап, коли на зміну родовому побуту, з його спільним володінням, приходять побут сімейний за панування приватного володіння – вотчини [16, с. 401–407; 17, с. 406–407].

У вищезгаданому дослідженні Пахмана виявляється ґрунтовне знайомство автора з джерелами і логічність узагальнень. Зокрема, ним були висловлені наступні положення. Утворення і розвиток давньої руської системи судових доказів, так само як і системи судочинства, обумовлювалися переважно тубільними засадами, що визначали життя наших предків [18, с. 12]. Відкидаючи вплив германського елемента на руське право, автор припускає значну і довготривалу дію візантійського елемента [18, с. 29, 34]. Прадавня система судових доказів виявляє панування забобону і грубої омани, оскільки звичаєм і законом були освячені деякі засоби відкриття істини (суди Божі або ордалії), які мають бути розглянуті, з одного боку, як судові докази, а з іншого – як особливі форми суду, протилежні до форм звичайного людського суду [18, с. 12]. Найважливішим і основним в цілій системі судових доказів був доказ за допомогою свідків [18, с. 136], нижче цього способу доказу стояли форми суду, що мали загальну назву судів Божих. Присяга, як засіб доведення, примикає до ордалій. Інші докази, такі як зізнання, жереб, судовий поєдинок, поголовний обшук розвиваються пізніше, в період часу від початку XV до середини XVII століття [9].

Відносно послухів Руської Правди С. В. Пахман відзначав, що свідки в давньоруському праві ділилися залежно від знання того, про що дається показання свідків, на дві групи – видики і послухи: «під першим розумівся той, хто був самовидцем відомої справи (testis de visu), а під другим – той, хто знав про справу тільки «по слуху» (testis de auditu), звідки і сама назва «послук» [18, с. 48–49]. При цьому, на думку Пахмана, відмінність двох категорій свідків не була істотною – від свідка вимагалось тільки, щоб він знав, про що свідчить, і щоб його свідчення підтверджували свідчення особи, що представила його на суд [18, с. 49].

Сформульована і обґрунтована Пахманом та його послідовниками концепція еволюції послухів стала основною для подальших поколінь істориків права [19, с. 37].

Проте найімовірніше, що термін «послук» був свого роду новацією в праві, суть якої полягала в тому, що якщо раніше свідчити на суді міг тільки очевидець того, що сталося («видок»), то тепер досить було мати відомості про вчинений злочин. Таким чином з'явилась нова категорія свідків – послухи [20].

С. В. Пахман відзначав наступні вимоги до послухів: за моральними якостями – допускалися «добрі люди», «правдиві, богобоязливі і такі, що говорять заради страху Божого і правди», не помічені в пияцтві, крадіжці, обмані або привласненні чужого майна; стосовно учасників процесу – не могли бути «люди, що знаходяться з одним з позовників у ворожнечі або тяжбі», близькі родичі, подружжя, холопи проти своїх власників. При цьому він вказував, що причини, ««по коим нельзя предполагать в свидетеле желание сказать правду, делали известные лица безусловно неспособными к свидетельским показаниям; сюда особенно относятся нравственные качества; другие же причины принимались в соображение только по просьбе тяжущегося, против которого приводился кто-либо в свидетели; это – известные отношения свидетелей к тяжущимся сторонам: родственные, дружественные, неприязненные и т.п.» [18, с. 54–55].

Аналіз наявних в нашому розпорядженні джерел дозволяє зробити висновок, що система доказів судочинства Київської держави несе на собі відбиток глибокої старовини. Вона, також як і юридичний процес в цілому, визначалася правовими звичаями і стародавніми традиціями, що панували в суспільстві. Проте

прадавня система доказів не була якоюсь застиглою формою. Вона змінювалася і розвивалася разом з суспільством. Руська Правда, порівняно з договорами Русі з Візантією, відбила істотні зміни в положенні позивача і відповідача, котрі з'явилися в процесі переходу до сусідської общини [21, с. 157].

Тепер необхідною умовою справедливості позову стає не лише свідчення позивача (цього було достатньо раніше для подання позову), але і власне зізнання відповідача. Відсутність зізнання диктувала потребу в отриманні таких фактів, які могли допомогти у встановленні істини і переконати суддів в справедливості або хибності позову, тобто до складання певної системи доказів. Найголовнішим джерелом доказів були покази свідків. «В усіх давніх народів, – відмічає С. Пахман, – вони вважалися найважливішими і самими загальноживаними засобами пізнати істину» [18, с. 19]. Позивач за допомогою свідчення «видоків» повинен був підтвердити пред'явлене конкретній особі звинувачення («поклеп»). Саме про них говориться в статті 40: «...оже ли убиють и, а уже будутъ людие связана видели...» и в статъе 68: «Аже выбьють зуб, а кровь видять у него во рте, а людие вылезут...» [22, с 67, 68].

В цьому випадку суд мав справу з очевидцями. Їх значення не переходить в роль захисників, вони є просто засобом пізнати фактичну істину. Вони не зацікавлені в результаті процесу і не пов'язані із сторонами ані як свідки угоди, ані клятвою. У Просторовій редакції міститься вимога, щоб свідки говорили «слово противу слова» з потерпілим.

С. В. Пахман висловив ряд припущень стосовно становлення доказів на Русі і сформулював їх у ряді положень. Відзначається первинність показань свідків, що вважалися важливим і основним доказом. Стверджується, що удосконалення системи доказів відбувалося під впливом державних засад; тяжкість доведення лежала не лише на позивачі, але і на відповідачі «за стародавнім нашим правом»; взаємне співвідношення доказів, в застосуванні їх до давньої практики, не було строго визначеним. Були розглянуті і окремі докази [23].

С. В. Пахман поділяв думку Й. Ф. Г. Еверса [24, с. 151] і також вважав, що під словом «свідчення» слід розуміти зовнішні ознаки події злочину – рани, плями крові, сліди володіння чужою річчю і так далі [18, с. 134]. Подібним же чином перекладена ця стаття у збірці

«Памятники истории русского права»: «... нехай звинувачення, що міститься в публічно представлених (речових) доказах, буде визнано доведеним» [25, с. 11]. В цілому аналіз текстів статей Руської Правди дає змогу зробити висновок про те, що в цьому документі є зачатки характерних для епохи феодалізму формальних доказів [26, с. 289].

У вітчизняній історико-правовій традиції не існує єдиної думки щодо згаданого в Руській Правді «ізовада пред 12 человека». Ряд дослідників вважали, що тут описується старовинний спосіб вирішення справи общиною («добрі люди» – общинні судді). Зокрема, такої точки зору дотримувалися М. Д. Іванішев, В. Ф. Владимирський-Буданов, Б. І. Сиромятніков, В. С. Юшков. С. П. Пахман належав до тих вчених (О. М. Ф. Рейц, О. П. Куніцин, М. М. Ковалевський, М. М. Покровський), які вбачали в цих 12 «суд посередників» («третейський»), який утворювався кожного разу тими, що судяться [27, с. 642–643].

Таким чином, можна відзначити, що С. В. Пахман має значні заслуги у розвитку теорії та історії права, зокрема це стосується теорії юридичного позитивізму, характеристики інститутів цивільного права, доказів та доказування за Руською Правдою. Критика та дискусії навколо праць С. В. Пахмана зовсім не применшують його ролі в розвитку права, а лише свідчать про демократизм та плюралізм думок у тодішньому науковому середовищі. Значним є і внесок С. В. Пахмана у поширення юридичних знань. Його праці з цивільного права, як і лекції, які він читав у кількох провідних університетах Російської імперії користувалися незмінним успіхом серед студентів. В історії Петербурзького університету його діяльність пов'язується з «золотим віком» юридичного факультету, а сам він називається «знаменитим професором» [28]. Проте, на жаль, до цього часу немає комплексного дослідження (дисертації чи монографії), де б всебічно розкривався внесок С. В. Пахмана в розвиток теорії та історії права.

1. *Гредескул Н.* Пахман Семен Викентьевич // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под редакцией проф. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея. – Харьков, 1908. – С. 204–205.
2. *Пахман Семён Викентьевич* // Материал из Википедии — свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. *Пяткина С. А.* Юридический позитивизм в России (Из истории русской буржуазной правовой мысли) : автореф. дис... канд. юрид. наук. – Л., 1965. –15 с.
4. *Зорькин В. Д.* Позитивистская теория права в России. – М., 1978. – 268 с.
5. *Пахман С. В.* О современном движении в науке права : речь, произнес. в годовом собр. юрид. общ 1882 г. – СПб., 1882. – 68 с.
6. *Пахман С. В.* К вопросу о предмете и системе русского гражданского уложения // Журнал Гражданского и Уголовного Права. – 1882. – № 8. – С. 202–207.
7. *Муромцев С. А.* Что такое догма права?. – М., 1885. – 35 с.
8. *Пахман С. В.* История кодификации гражданского права : в 2 т. – СПб., 1876. – Т. 1–2.
9. *Шершеневич Г. Ф.* Наука гражданского права в России [Электронный ресурс]. – Казань, 1893. – 243 с. – Режим доступа : <http://dop.ichebalegko.ru/docs/index-83734>
10. *Наиболее известные ученые – цивилисты России* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.tsud.ru/tsud4/jurist1/civilisti_rossii_5.htm
11. *Сергеевич В. И.* Задачи истории кодификации (по поводу двух томов «Истории кодификации гражданского права» С. В. Пахмана // Вестник Европы. – 1876. – Т. 6. – С. 463.
12. *Дербин Е. Н.* Институт княжеской власти на Руси IX – начала XIII века в дореволюционной отечественной историографии. – Ижевск, 2007. – 268 с.
13. *Шевцов В. И.* Родовая теория Г. Эверса // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 6–24.

14. *Любавский М. К.* Лекции по древней русской истории до конца XVI века. [Электронный ресурс]. – 4-е изд. – М., 2000. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/istoria-rossii/41.htm>
15. *Кавелин К. Д.* Взгляд на юридический быт древней России. – М., 2011. – 113 с.
16. *Милюков П. Н.* Очерки истории исторической науки. – М., 2002. – 540 с.
17. *Шapiro А. Л.* Русская историография с древнейших времен до 1917 года. – М., 1993. – 761 с.
18. *Пахман С. В.* О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. – М., 1851. – 212 с.
19. *Кочкина Л. М.* К проблеме функции «послухов» Новгородской судной грамоты // Вектор науки ТГУ. Серия : Юридические науки. – 2012. – № 2(9). – С. 37–39.
20. *Ступникова Н. Н.* Доказательства и процедура доказывания в Древней Руси [Электронный ресурс] // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2010. – № 3. – Режим доступа : <http://jurnal.org/articles/2010/hist11.html>
21. *Амлеева Т. Ю.* История уголовного судопроизводства в России (IX – XIX вв.) : дис... докт. юрид. наук. – М., 2009. – 457 с.
22. *Русская Правда.* Пространная редакция // Российское законодательство X – XX вв. : [тексты и коммент.] в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. Т. 1. : Законодательство Древней Руси / отв. ред. В. Л. Янин. – М., 1984. – 430 с.
23. *Новицкий В. А.* Теория российского процессуального доказывания и правоприменения [Электронный ресурс]. – Ставрополь, 2002. – 584 с. – Режим доступа : <http://www.novizkii2.narod.ru/monog.html>
24. *Эверс Й. Ф. Г.* Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / перевод с немецкого И Платонов. – СПб., 1835. – 447 с.
25. *Памятники русского права // Памятники права Киевского государства в X – XII веках / под ред. С. В. Юшкова : сост. А. А. Зимин. – М., 1952. – Вып. 1. – 287 с.*
26. *Ванявин Д. В.* История развития института вещественных доказательств в уголовном процессе России / Д. В. Ванявин // Актуальные проблемы российского права. – 2009. – № 2. – С. 287–293.

27. Чельцов-Бebutov М. А. Курс советского уголовно-процессуального права. Т. 1. : Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – М., 1957. – 840 с.
28. «Золотой век факультета» (1863–1919) // Санкт-Петербургский государственный университет. Юридический факультет. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://law.spbu.ru/AboutFaculty/History/1863_1919.aspx

Греченко В. А. Профессор С. В. Пахман: жизнь в науке и наука в жизни

Рассмотрены основные этапы научной деятельности историка права С. В. Пахмана, исследован его вклад в разработку различных аспектов теории и истории права.

Ключевые слова: С. В. Пахман, Харьковский университет, история права, Русская Правда.

Grechenko V. A. Professor S. V. Pakhman: life in science and science in life

The basic stages of scientific activity of S. V. Pakhman are considered, his payment is investigational in development of different aspects of history and theory of law.

Keywords: S. V. Pakhman, Kharkov University, history of law, Russian Pravda (Truth).